

معرفی رساله پزشکی «تحفة الخواتین» حاج

زین العطار

معصومه محمدی^۱فزرانه غفاری^۲

چکیده

شمار قابل توجهی از کتب طب سنتی ایران با موضوعیت مبانی پزشکی و تدابیر حفظالصحه و موضوعاتی از این دست تألیف یافته‌اند و کتاب‌هایی که در حوزه امور بهداشتی و آرایشی به خصوص برای بانوان به طور تخصصی تألیف شده باشند، بسیار اندک و محدود می‌باشند. کتاب «تحفة الخواتین» علی بن حسین انصاری شیرازی معروف به حاج زین‌العطار که در سده هشتم هجری به زبان فارسی نگارش یافته است، با چشم‌پوشی از برخی موضوعات که ممکن است با مبانی پزشکی امروزی هم‌خوانی نداشته باشد، از معدود نسخه‌هایی است که بخش عمده آن مربوط به امور بهداشتی و آرایشی بانوان است. احیا و بازنویسی این نسخه خطی که اخیراً به اتمام رسیده است، فرصتی مغتنم برای متخصصان و پژوهشگران طب سنتی می‌باشد تا بتوانند در جهت تحقیق و پژوهش در زمینه توسعه بهداشت و سلامت - به خصوص برای بانوان - به موضوعات مهم و مورد نظر به سهولت دست یابند تا پس از انجام آزمایش و تحقیقات لازم، تجربیات خود را در اختیار عموم قرار دهند که خود گام مؤثری در توسعه سلامت خانواده و جامعه می‌باشد.

۱. کارشناس ارشد دانشکده الهیات و فلسفه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران، تهران، ایران.

۲. دانشیار دانشکده طب سنتی و مدیرگروه تاریخ پزشکی مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: F_ghaffari@sbmu.ac.ir

نوع مقاله: مروری تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۷/۸ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۱۲/۱۶

«تحفة الخواتین» در هفت فصل پیرامون بهداشت و آرایش بانوان از جمله انواع لایه‌بردارها، تقویت‌کننده‌های مو و خوشبوکننده‌ها، رنگ موها، خمیر دندان‌ها، مامایی، زنان و زایمان و نازایی، چاقی و لاغری و... تنظیم شده است.

واژگان کلیدی

تحفة الخواتین، علی بن حسین انصاری شیرازی، بهداشت و آرایش بانوان

مقدمه

گفتنی است علی‌رغم توسعه دانش پزشکی در عصر کنونی به خصوص در حوزه بهداشت و سلامت بانوان، آشنایی با برخی متون طب سنتی ایرانی نیز در این خصوص که میراثی برجای‌مانده از نیاکان دانشمند و حکیم این سرزمین کهن می‌باشد و بسیاری از آموخته‌های آن در طول سالیان متمادی از بوته تجربه عبور کرده و نسل به نسل به دست ما رسیده، خالی از لطف نیست و می‌تواند همراه و هم‌دوش با پزشکی نوین خدمات ارزنده‌ای را در جهت توسعه دانش پزشکی ارائه دهد. یکی از موضوعات مهم چه در پزشکی نوین و چه در طب قدیم توجه به موضوع بهداشت خانواده با محوریت بهداشت و سلامت بانوان بوده است. در این مقاله برآنیم به معرفی یکی از رساله‌های پزشکی کهن که در حوزه بهداشت و سلامت بانوان نگارش یافته و اخیراً به مرحله تصحیح و بازنگری رسیده پردازیم. (محمدی، ۱۳۹۴ ش.)

تصحیح و احیای نسخه‌های پزشکی طب ایرانی و اسلامی و معرفی آن‌ها به جامعه پزشکی، احیای دوباره میراث مکتوب و آثار علمی و فرهنگی ارزشمند کهن ما تلقی می‌شود که خود گام مهمی در توسعه فرهنگ و تمدن ایران و اسلام به شمار می‌آید. معرفی رساله «تحفة الخواتین» ایجاد فرصتی برای استفاده و تحقیق بهتر برای پژوهشگران و متخصصان در حوزه طب سنتی می‌باشد تا با بهره‌گیری از آموخته‌های آن بتوانند به بخشی از نیازهای جامعه در حوزه سلامت، به خصوص بهداشت بانوان برسند. از طرفی مطالب مطرح‌شده در این کتاب از جنبه تاریخی نیز اهمیت دارد و می‌تواند دانش و اطلاعات بسیار خوبی را در اختیار علاقمندان تاریخ پزشکی، تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی و دیگر گرایش‌های علمی ذی‌ربط قرار دهد.

پایان سخن این که رساله پزشکی تحفة الخواتین نیز گامی هرچند کوچک در راه توسعه دانش پزشکی، داروسازی و تاریخ پزشکی به طور عام و امور بهداشتی بانوان به طور خاص، به شمار می آید.

الف - درباره علی بن حسین انصاری شیرازی

«علی بن حسین بن علی بن محمد بن حسن بن محمود بن فضل الله بن مسعود بن محمود بن ابومحمد بن عبدالله انصاری» معروف به حاج زین العطار به سال ۷۳۰ ق. در شهر شیراز دیده به جهان گشود. حسین بن علی انصاری [شیرازی] یکی از طبیبان اصفهان بود که به شهر شیراز رفت و در آنجا اقامت گزید. حاج زین العطار در خانواده‌ای علم پرور پرورش یافت. شیراز که در آن زمان به درایت اتابکان فارس^۱ (۶۸۶-۵۴۳ ق.) به محفل انسی برای دانشمندان و ادبا تبدیل شده بود، پس از انقراض اتابکان فارس و روی کار آمدن آل اینجو (۷۵۸-۷۲۵ ق.) فضای علمی برای نشو و نمای دانشمندی چون حاج زین العطار مساعد شد و وی در محضر پدرش و استادش اصل الدین کسب علم نمود و چنان آوازه‌اش بلند شد که در دوره حکومت آل مظفر امیرمبارزالدین^۲ (۷۵۹-۷۱۸ ق.) وی را به دربار خویش فراخواند و یکی از طبیبان مخصوص دربار او شد. حاج زین العطار قبل از این که «اختیارات بدیعی» را بنویسد، کتاب «مفتاح الخزائن» را تحریر کرد. بعدها که به خدمت «بدیع الجمال» همسر «امیرمبارزالدین» درآمد کتاب «اختیارات بدیعی» را (به سال ۷۷۰ ق.) به ایشان تقدیم کرد و به احتمال خیلی زیاد کتاب تحفة الخواتین را نیز پس از دوره حکمرانی امیرمبارزالدین به او تقدیم کرده است. شهرت او به قدری زیاد بود که زمانی که «شاهشجاع» به جای پدر بر

تخت نشست نه تنها او را عزل نکرد، بلکه به عنوان طبیب مخصوص دربار خویش برگزید.

شاهشجاع (۷۸۶-۷۶۰ ق.) فردی علم‌دوست بود و بزرگانی چون «حافظ» (۷۹۱-۷۲۱ ق.) به دربار او رفت و آمد می‌کردند و امثال «سیدجرجانی» (۸۱۶-۷۴۰ ق.) و منصور بن محمود [بن احمد بن الیاس] شیرازی (۷۴۰-۷۲۰ ق.) صاحب کتاب «کفایه مجاهدیه» که در زمان او از جایگاه علمی ویژه‌ای برخوردار بودند، به احتمال زیاد مراداتی با هم می‌بایست داشته باشند.

حاج زین‌العطار دو پسر داشت. یکی به نام «حسین بن علی» که مانند پدر در داروشناسی معتبر بود و حتی در تألیف کتاب پدر نیز نقش اساسی داشته است. پسر دیگر او «احمد بن علی» نیز گرایش به تاریخ و سیره‌نویسی داشت و کتابی با مضمون تاریخ فلاسفه و حکما از خود بر جای گذاشت که نسخه‌ای از آن در موزه بریتانیا موجود است. این‌که بعد از شاهشجاع (۷۸۶-۷۶۰ ق.) حاج زین‌العطار در منصب خود باقی مانده است یا نه، هیچ سند تاریخی را تاکنون نیافته‌ایم. وی در زمان تیموریان نیز در شیراز به سر می‌برد و در واقعه کشتار وحشیانه تیمور جان سالم به در برد و به گفته پسرش احمد، در کتابی با عنوان تاریخ فلاسفه و حکما وی به سال ۸۰۶ در شیراز وفات یافت.

ب - تألیفات حاج زین‌العطار

آثار علمی زین‌العطار را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱- آثار مفقودشده

- ۱- تحفه السلاطین؛ ۲- دستور المتاکلین (در روش به کاربردن غذاها و شربتها در سنین و مکان‌ها و فصل‌های مختلف)؛ ۳- مفتاح الخزاین؛ ۴- رساله‌ای در زمینه

صفات زنان و مردان؛ ۵- دستور الزراعه؛ ۶- دستور السعداء (در سخنان خردمندان)؛ ۷- اوزان.

۲- آثار چاپی

۱- اختیارات بدیعی؛ ۲- الأبنیه.

۳- نسخ خطی

۱- مفتاح الخزائن^۳؛ ۲- اسرار النکاح؛ ۳- رسائل.

۴- آثار منسوب

۱- اسامی ادویه؛ ۲- اختراعات بدیعی؛ ۳- باهنامه؛ ۴- دستور الأطباء عن قواعد الحكماء.

ج - درباره تحفة الخواتین

تحفة الخواتین یکی از آثار مهم «علی بن حسین انصاری» معروف به حاج زین‌العطار طبیب و داروشناس قرن هشتم هجری است. تحفة الخواتین که در زمزه باهنامه‌ها قرار دارد به بدیع الجمال همسر امیرمبارزالدین - نامادری شاه‌شجاع - اهدا شده است. این کتاب با رویکرد پزشکی و بهداشتی نگارش یافته و از نقطه نظرات مختلف طبی و علمی دارای اهمیت بوده و شایان تحقیق و پژوهش است. در ذیل به برخی از جنبه‌های اهمیت داشتن این کتاب طبی اشاره می‌شود:

از آنجا که امور مربوط به مسائل بهداشتی و آرایشی بانوان همواره یکی از موضوعات قابل توجه در جوامع گوناگون و ازمنه مختلف به شمار می‌آید و این که تعداد رسائل تخصصی مربوط به بهداشت و سلامت زنان در ادوار پیشین اندک بوده و تاکنون نیز به تحقیق و انتشار این نوع متون اهتمام جدی صورت نگرفته

است و این در حالی است که برخی از تجربیات مندرج در این متون می‌تواند کارآمد و سودمند باشد، به طوری که حتی برخی اطلاعات داروسازی آن هنوز می‌تواند پس از بررسی‌ها و مطالعات دانشگاهی مورد استفاده قرار گیرد.

حاج زین‌العطار به عنوان پزشک، داروساز و دانشمندی آگاه به مسائل روز جامعه و آشنا به دغدغه‌های بانوان در امور بهداشتی و پزشکی، در قرن ۸ هجری اقدام به تألیف کتابی ارزشمند با عنوان تحفة الخواتین نمود تا توانسته باشد به سهم خود اطلاعات ارزشمندی را به جامعه بانوان در آن روز هدیه نماید.

از آنجا که در برخی منابع تاریخی نام تحفة الخواتین با عنوان دیگری ذکر شده، لذا در آغاز بحث به بررسی منابعی درباره نام اصلی کتاب تحفة الخواتین پرداخته و به این پرسش پاسخ می‌دهیم که نام واقعی کتاب تحفة الخواتین چیست؟ جهت یافتن این پرسش به کتاب سرگذشت و سخنان فیلسوفان و فضیلت علم و حکمت در تواریخ حکما احمد بن علی شیرازی، تاریخ آل مظفر، کشف الظنون، الذریعه، اعیان الشیعه و مراجعه، ولی نامی از این کتاب برده نشده بود. با این حال در خصوص انتساب کتاب به حاج زین‌العطار و عنوان کتاب - تحفة الخواتین - شکی نیست و در هر سه نسخه خطی کتاب، نام حاج زین‌العطار آمده است؛ در آغاز دو نسخه مشهد (شکل ۱) و قم (شکل ۲) دقیقاً نام مؤلف ذکر شده و در نسخه لندن (شکل ۳) و قم عنوان کتاب نیز آمده است.

در رابطه با این که آیا تحفة الخواتین از اختیارات بدیعی گرفته شده یا اشتراکاتی با آن دارد باید اذعان نمود که پس از بررسی و مطالعه مطالب کتاب چنین حاصل شد که برخی بخش‌ها همچون بخش سنون (دندان) و مطابقت آن

با بخش مرکبات (مقاله دوم) از اختیارات بدیعی، مطالب بسیاری از فصل سنون از این مقاله (مقاله دوم) گرفته شده است.

۱- مهدی إلیه

این که تحفة الخواتین به چه کسی اهدا شده است، باید افزود در دیباچه کتاب اگرچه به صراحت نام «بدیع الجمال» ذکر نشده است، ولی تطبیق سر آغاز تحفة الخواتین و اختیارات بدیعی نشان می‌دهد که اغلب جملات علی‌الخصوص شعری که در آغاز هر دو اثر در وصف «مهدی إلیه» - بدیع الجمال - آمده، یکی است. بنابراین مهدی إلیه قطعاً همان بدیع الجمال همسر امیرمبارزالدین پادشاه مظفری باشد.

اما این که بدیع الجمال چه کسی است، حافظ ابرو (متوفی ۸۳۴ ق.) این گونه نقل می‌کند: «چون امیرمبارزالدین محمد شیراز را گرفت، اتباع و خویشان شیخ ابوسحاق به دست او اسیر و گرفتار آمدند. از جمله این افراد دختری بود از اقارب شیخ ابوالاسحاق به نام بدیع الجمال که امیرمبارزالدین محمد او را به زنی گرفت و سال دیگر سلطان ابویزید به دنیا آمد.» (کتبی، ۱۳۶۴ ش.).

د - جایگاه تحفة الخواتین در اسرار النکاحها^۴

تحفة الخواتین^۵ که از دو کلمه تحفه به معنای هدیه، ارمغان و خواتین که جمع خاتون به معنای بانوی بی‌بی، زن بزرگ است، تشکیل شده است و از نام کتاب به وضوح مشخص است که این کتاب مختص زنان و هدیه به یک بانو است. با توجه به موضوعات و سرفصل‌هایی که در آن آمده است، این رساله را می‌توان در زمره اسرار النساءها قرار داد.

این کتاب در زمره اسرار النکاحها قرار دارد، ولی تنها به اسرار النساء توجه شده و مبحث اسرار الرجال - اسرار و بیماری‌های مختص مردان - به دلیل این که کتاب به یک بانو اهدا شده است، از آن حذف شده و فقط مباحث مربوط به بهداشت و سلامت بانوان در آن گنجانده شده است. نکته مهم در این رساله این است که مؤلف در مقدمه کتاب تصریح می‌کند «... که مختصری در اسرار النکاح تألیف کند...»، یعنی این که این کتاب به بخش مهمی از اسرار النکاح، یعنی اسرار النساء - بهداشت زنان - پرداخته که آن مباحث آرایش و پیرایش و مامایی بانوان را شامل می‌شود.

حال به معرفی مختصر فصول کتاب می‌پردازیم:

مؤلف پس از ایراد خطبه در حمد و ثنای الهی و فرستادن درود بر پیامبر و خاندان پاکش و حمد و ثنای بدیع الجمال و پرداختن به انگیزه تألیف کتاب عنوان کتاب را تحفة الخواتین نامیده است و بعد از آن وارد فصل اول رساله می‌شود:

۱- لایه‌بردارها

در این فصل مؤلف جهت از بین بردن بیماری‌های پوستی، انواع لایه‌بردارها و ضمادها را تجویز می‌کند؛ به عنوان مثال جهت صاف و نرم شدن پوست چنین می‌گوید: «صفت: غسولی نیک که روی را صاف کند و بشره را صاف کند: بگیرد آرد باقلای مقشر و نشاسته از هر یک، یک جزء و همه را جداگانه بساید و بپزد و غسولی سازد که به غایت است.»

پس از این که چندین نسخه جهت صاف شدن پوست ارائه می‌دهد، نسخه‌هایی برای درمان نمش^۶ تجویز می‌کند. (بهاءالدوله، ۱۳۸۷ ش.)

به عنوان مثال: «عدس و مُرّ هر یک برابر و آن را نیک بکوبد و به آبی که انجیر در آن پخته باشند، تر کند و بر روی (صورت) طلا^۷ کند.»

و یا جهت از بین بردن آثار آبله^۸ این گونه نسخه تجویز می‌کند: «بگیرد نخود و استخوان پوسیده و سفیده تخم مرغ و آرد برنج و تخم جرجیر و حب البان و قسط همه کوفته و بیخته با لعاب حلبه و بزر کتان بسرشد و به شب بر روی طلا کند و بامداد به حمام رود و بشوید که به غایت نیک است.»

جهت سرخ و زیباشدن صورت نیز نسخه‌های دیگری تجویز می‌کند: «بگیرد زوفای خشک دو درم، زعفران سه درم، شکر سی درم کوفته و بیخته و هر روز دو درم سفوف^۹ سازد.»

۲- تقویت‌کننده‌های مو

این قسمت در مورد داروهایی که مو را تقویت می‌کند و یا داروهایی که منع رستن مو می‌کند و انواع رنگ موها و لاک‌های طبیعی است که شامل چهار بخش است:

- ۱-۲- تقویت‌کننده مو: بخش اول تقویت‌کننده مو را شامل می‌شود. جهت تقویت‌شدن مو این گونه نسخه تجویز می‌کند: «بگیرد تخم کتان چندان که خواهد و آن را بسوزاند و در روغن کنجد بپزد و بکار برد که به غایت است.»
- و یا درباره شوره سر نیز چنین می‌گوید: «بگیرد آرد نخود و آرد حلبه و بوره نان و سبوس آبگینه سوده و خردل از هر یک پانزده درم، خطمی ده درم همه را با سرکه تیز و آب برنج بر سر مالد و بشوید و در هفته یکبار چنین کند بعد از آن سر را با روغن گل که اندکی سرکه تیز با آن اضافه کرده باشد بمالند که در غایت است در قطع سبوسه.»

جهت درمان داء الثعلب^{۱۰}، (اخوینی، ۱۳۷۱ ش.) ریزش موی ابرو و سر چنین نسخه می‌دهد: «بگیرد قیسوم و پرسیاوشان و بابونه از هر یک ده درم، همه را در آب بپزد تا مهراً شود، پس آن را صافی کند و یک رطل از آن با یک رطل روغن حب البان بجوشاند به آتش نرم چندان که آب نیست شود و روغن بماند و بردارد و استعمال کند.»

۲-۲- لاک و رنگ موهای طبیعی: حاج زین‌العطار در بخش دوم این فصل به معرفی لاک‌های طبیعی و رنگ موها می‌پردازد؛ به عنوان مثال درباره رنگ مشکی چنین می‌آورد: «بگیرد حنا و روی سوخته و شبّ یمانی و نمک اندرانی و ریمه آهن و مازوی بریان کرده و زیت از هر یک برابر همه را جداگانه بکوبد و با سرکه بیامیزد نیک و استعمال کند که سخت نیک آید.»

جالب توجه این است که در این دوره فرکردن موی زنان نیز مورد توجه بوده است. به عنوان مثال جهت مجعد (فرکردن) کردن مو گوید: «بگیرد آهک و مرداسنگ و ورق گل سرخ و صمغ عربی از هر یک سه درم، زاج دو درم هر یکی جداگانه بکوبد و بپزد و با هم بیامیزد و سر را به خطمی بشوید و چون خشک شود، موی را بدان طلا کند و گره بندد و یک شب بگذارد و بامداد به خطمی بشوید که سخت نیک است.»

برای کسانی که موهایی مجعد دارند و می‌خواهند صاف شود این نسخه را تجویز می‌کند: «بگیرد لعاب بنکو و لعاب خطمی و لعاب به‌دانه و همه را با هم بیامیزد و بر موی طلا کند، اگر به یکی از این لعابها طلا کند کفایت باشد.»

۲-۳- موبرهای طبیعی: بخش سوم درباره مو برهای طبیعی می‌باشد: «دیگر شیر تازه و خون شب‌پره از هر یک برابر بر موضعی که موی برکنده باشد، طلا کند، دیگر نروید.»

۴-۲- تهیه لاک‌های طبیعی: در این بخش طرز تهیه لاک‌هایی طبیعی برای ناخن و آذین دست و پا آمده است. از نسخه‌هایی که تجویز شده، معلوم می‌شود که لاک‌های زنانه و رنگ‌های دست و پا به رنگ‌های آبی، طلایی، زرد و سبز بوده است.

«خضابی نیلگون: بگیرد حنا بیست مثقال، آهک سه مثقال، کتیرا و مرداسنگ و زاج و صمغ عربی از هر یک، یک مثقال، لاجورد سه مثقال، مجموع سوده با سفیده تخم مرغ بسرشد و بر دست بندد، نیلگون لطیف بیرون آید.»

۳- خمیر دندان‌ها و خوشبوکننده‌های دهان و بینی

این قسمت انواع خمیر دندان‌ها و خوشبوکننده‌های دهان و بینی و خوشبوکننده‌های تن و اندام و ضد عرق‌ها را برمی‌شمارد و شامل سه بخش است که عبارتند از:

۱-۳- طرز ساخت خمیر دندان: به عنوان مثال: «بگیرد نبات مصری و آن را نیک بساید بعد از آن انگشت را در سکنجبین تر کند و بر آن نبات مالد و بدان مسواک کند، پس به آب مضمضه کند در هفته یک‌بار چنین کند که به غایت نیکوست.»

۲-۳- خوشبوکننده‌های دهان و بینی و داروهای جهت درد دندان: به عنوان مثال: «صفت: حبی که چون در دهان گیرند بوی دهان خوش کند: بگیرد ورق گل سرخ و صندلین و سعد کوفی از هر یک دو درم، سلیخه سنبلی و قرفه و قرنفل و جوز، بویا، از هر یک چهار درم، پوست ترنج خشک کرده و برگ اذخر و اشنه از هر یک پنج درم، عود هندی و فرنچشک و مصطکی و بسباسه از هر یک دو درم، کافور نیم درم، مشک نیم دانک همه کوفته و بیخته به آب برگ ترنج حبّ سازند هر یک به مقدار نخودی و در دهان گیرد که حبی به غایت است.»

۳-۳- در مورد خوشبوکننده‌های بدن و ضد عرق‌هاست: به عنوان مثال: «صفت: طلایی که بوی اندام خوش کند: نعنای خشک و مرزنجوش، و برگ شبت

خشک کرده از هر یک، یک کف و آن مقدار آب بر آن ریزد که چهار انگشت بر سر آن بایستد و چندان بپزد که ثلثی کم شود پس آن را صافی کند و در اندام مالد که بوی بد قطع کند و معطر گرداند.»

ضد عرقی که نسخه می‌پیچد این است: «صفت: قرصی که گند بغل زایل کند: بگیرد صندل و سلیخه و سک و سنبل و شبّ و مرّ و گل سرخ از هر یک، یک جزء و توتیا، و مرداسنگ از هر یک سه جزء همه رانیک بساید و با گلاب بسرشد و قرص‌ها سازد و خشک کند و به وقت حاجت استعمال کند در بغل.»

۴- داروهای چاق‌کننده و لاغرکننده

در قسمت نخست داروهایی چاق‌کننده و لاغرکننده که کل بدن را چاق و لاغر می‌کنند، آمده است. مانند: «صفت: دوايي که تن را فربه کند و گونه روی خوب گرداند: بگیرد آرد سفید چهار کیله، انزروت پنج و قیه کتاب چنانچه پنجاه درم و چیزی باشد، پس انزروت بساید و با آن آرد بیامیزد و با روغن گاو نیک چرب کند و از آن قرص‌ها سازد و هر بامداد و شبانگاه بخورد، فربه شود.»

جهت لاغرشدن اندام‌ها نیز نسخه تجویز می‌کند: «صفت: دوايي که بدن را لاغر کند: بگیرد نانخواه و تخم رازیانه و سداب از هر یک جزئی، مرزنگوش خشک و پوره از هر یک ربع جزئی، شهدانه دو جزء همه کوفته و بیخته هر روز یک مثقال از آن سفوف سازد، بدن را نزار و لاغر کند.»

در قسمت دوم دستورها و داروهایی جهت چاق کردن یک عضو به تنهایی را شامل می‌شود.

۵- مامایی

از این قسمت به بعد مبحث مامایی است که آن از موضوعاتی اصلی اسرار النساء می‌باشد.

این فصل به ذکر داروهایی که رحم زنان را بهبودی می‌بخشد، اختصاص دارد. به عنوان مثال: «صفت: دارویی که رحم را گرم کند: بگیرد پیه مرغ و پیه بط و سرگین گوسفند و روغن ناردین و صمغ بادام از هر یک جزئی، پس پیه‌ها را با روغن بگدازد و داروهای خشک کوفته بر آن افشاند و با پشم پاره به خویشتن بردارد و چون بردارد باید که نیم گرم بود.»

۶- داروهای منع بارداری و آزمایش‌های بارداری

این قسمت شامل دستورالعمل و داروهای منع بارداری و نیز آزمایش بارداری زنان است. به عنوان مثال وی روشی آسان جهت آزمایش بارداری نشان می‌دهد: «اگر خواهی که بدانی که زن آبستن است یا نه، بستان مازویی که سوراخ داشته باشد و زن به خود برگردد و یک شب رها کند بعد از آن بیرون آورد، اگر گرمی در وی باشد آبستن است و اگر نه، نه.»

۷- درمان نازایی و جلوگیری از سقط جنین

این قسمت مربوط به دستورات و داروهایی جهت درمان نازایی و جلوگیری از سقط جنین است. به عنوان مثال: «بگیرد سیر خشک و پاک کند و در روغن کنجد بپزد چندان که مهراً^{۱۱} شود، بعد از آن پشم پاره پاک در آن خیساند و زن به خود برگردد در حال، آبستن گردد.»

قابل ذکر است که نسخه خطی کتابخانه مشهد و لندن علاوه بر فصول هفت‌گانه نسخه قم، سه فصل دیگر هم دارند که مختصراً به آن می‌پردازیم:

فصل اول و دوم هر دو نسخه مشهد و لندن مربوط به علم فراست است که فصل اول مشخصات و معیار انتخاب یک زن را از جهت صفات ظاهری بر می‌شمارد؛ فصل دوم درباره معیار انتخاب زن از لحاظ مسائل زناشویی سخن می‌گوید. فصل دهم نیز مربوط به خواص الأشياء می‌باشد. این فصل نیز خود به ۵

بخش تقسیم می‌شود: بخش اول در مورد درمان بیماری‌هایی سر و دماغ و بخش دوم درباره درمان وسواس و صرع و بخش سوم جهت درمان فراموشی، عاشقی و درد گوش و چشم، بخش چهارم در معالجه سم‌ها و دفع گزیدگی‌ها و بخش پنجم در مورد هر آنچه که موجب الفت و محبت بین زن و مرد و یا ایجاد کدورت بین آن دو می‌شود، سخن می‌گوید.

هـ - نسخه‌شناسی

نسخه تحفة الخواتین که تا چندی پیش مورد تحقیق و تصحیح و چاپ قرار نگرفته بود، اینک به مرحله تصحیح و احیا رسیده است. بنا به استنادات موجود^{۱۲} در رابطه با ذکر نام این کتاب در فهرست نسخه‌های خطی، یک نسخه در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم وجود دارد و یک نسخه دیگر با همین عنوان و نویسنده در کتابخانه آستان قدس رضوی یافت می‌شود که کامل‌تر از نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) می‌باشد که متأسفانه بسیاری از مطالب آن در اغلب صفحات، إمعاء شده و غیر قابل فهم است. نسخه سومی هم وجود دارد که متعلق به کتابخانه مؤسسه مطالعات آسیایی آفریقایی دانشگاه لندن است. این نسخه نیز علی‌رغم خوش خط و خوانابودن، چند فصل از آن ظاهراً از بین رفته است.

۱- نسخه قم

نسخه قم که اکنون جزء کتاب‌های شخصی آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) در کتابخانه ایشان به شماره (۷۵۰۵) نگهداری می‌شود و مجموعه‌ای است به قطع ۱۶×۱۰ و به خط نسخ درشت و خوش خط که هر صفحه آن ۱۴ سطر است. کل نسخه ۳۶ برگ و متعلق به سده یازدهم هجری است و رنگ جلد آن تیماج قهوه‌ای است.

۲- نسخه مشهد

نسخه آستان قدس رضوی که اکنون در بخش نسخ خطی کتابخانه عظیم آستان قدس رضوی به شماره [خصوصی: ۲۶۲۸، اموالی: ۴۰۷۴۵] نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نسخ، بدخط و دارای امحاشدگی‌های فراوان است و در ۵۴ برگ [۱۱ برگ در طب ضمیمه است] به اندازه ۱۲ در ۱۷ و هر برگ ۱۵ سطر است. کاتب این نسخه نامعلوم است.

۳- نسخه لندن

این نسخه توسط سایت «School of Arianal and African studies» University of London تهیه شده است. کل اسکن (رساله) نسخه ۸۴ صفحه است که ۵ برگ [صفحه] صفحاتی نظیر جلد و اوراق خالی است. کل سطور در همه صفحات ۱۵ سطری است. بر روی پشت جلد نسخه با خط زیبایی اسم جلاله الله و پنج تن آل عبا (حضرات محمد (ص)، علی (ع)، فاطمه (س)، حسن (ع)، حسین (ع)) حک شده است. نسخه در سال ۱۱۵۵ قمری نگارش یافته و کاتب آن نامعلوم است.

نتیجه‌گیری

با توجه به این که یکی از مسائل مهم در طب، امور مربوط به مسائل بهداشتی و آرایشی بانوان است و همواره یکی از موضوعات قابل توجه در جوامع گوناگون و ازمنه مختلف به شمار آمده و تاکنون به تحقیق و انتشار این قبیل متون توجه ویژه نشده، این گونه رسالات علاوه بر این که دارای اطلاعات ارزشمندی درباره چگونگی زندگی مردم در برخی از ادوار گذشته بوده، برخی از تجربیات مندرج در این متون نیز می‌تواند همچنان کارآمد باشد، چنانکه اطلاعات داروشناسی آن می‌تواند پس از بررسی‌های علمی و تحقیقات لازم در مراکز علمی و دانشگاهی مورد استفاده قرار گیرد.

از این رو توجه به این نوع آثار پزشکی مطالعه و بررسی و احیای آن‌ها حائز اهمیت است. کتاب تحفة الخواتین هم از نقطه نظرات مختلف طبی و علمی دارای اهمیت بوده و شایان تحقیق و پژوهش است.

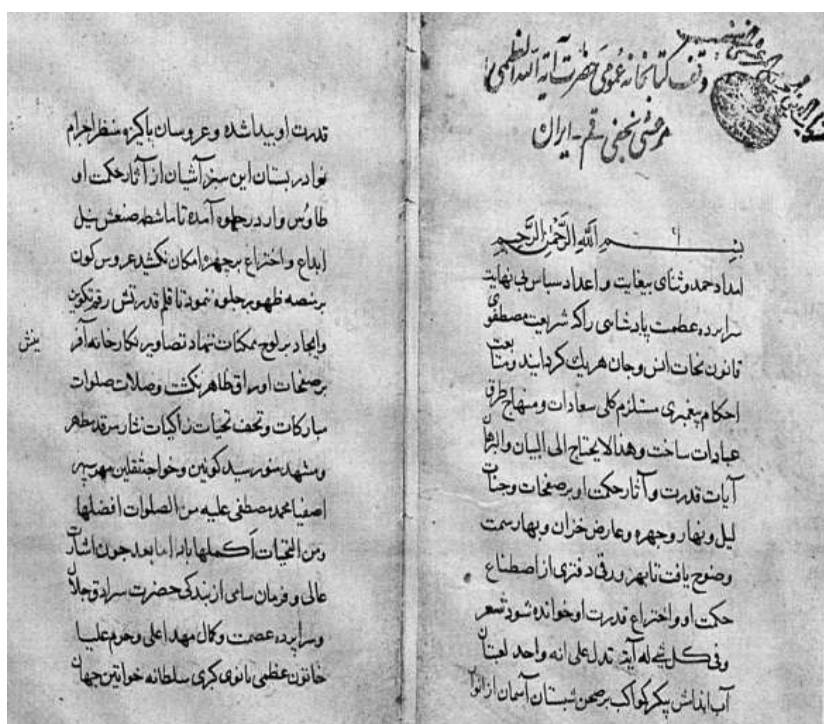
گفتنی است به رغم توسعه دانش پزشکی در عصر کنونی و خدمات گسترده آن به خصوص در حوزه بهداشت و سلامت بانوان، همچنان شاهد استقبال آن‌ها از موضوعات و توصیه‌های بهداشتی و درمانی طب سنتی ایرانی نیز هستیم؛ از این رو، احیای برخی آثار پزشکی کهن که در حوزه بهداشت و سلامت بانوان نگارش یافته و در کتابخانه‌ها مغفول مانده، می‌تواند یکی از گام‌های مهم در جهت پاسخ‌گویی به درخواست‌ها و نیازهای جامعه تلقی گردد.

از طرفی مطالب مطرح‌شده در این کتاب که در مواردی ممکن است با مبانی پزشکی نوین هم‌خوانی نداشته باشد از جنبه تاریخی نیز اهمیت دارد و می‌تواند دانش و اطلاعات بسیار خوبی را در اختیار علاقمندان تاریخ پزشکی، تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی قرار دهد.

مهم‌تر آنکه این کتاب می‌تواند همچون دیگر کتاب‌های سنتی با مطالعات و آزمایش‌های گوناگون در مراکز علمی تحقیقاتی و مجامع دانشگاهی و پس از تأیید متخصصان این حوزه و پزشکان و داروسازان محترم، به مرحله کاربردی برسد.

شکل ۱: آغاز نسخه مشهد

شکل ۲: آغاز نسخه قم

شکل ۳: آغاز نسخه لندن

پی‌نوشت‌ها

۱. حکمرانانی محلی در جنوب ایران که پس از اتابکان فارس حکومت کردند (۷۵۸-۷۲۵ ق.).
۲. امیرمبارزالدین (مؤسس سلسله آل مظفر ۷۵۹-۷۱۸ ق.) پس از مرگ ابوسعید ایلخانی (۷۳۶-۷۱۷ ق.) فرصت را غنیمت شمرد و استقلال خویش را اعلام کرد و سلسله آل مظفر را در جنوب ایران تشکیل داد.
۳. نک: پایان‌نامه نگارنده بخش معرفی آثار؛ صص ۴۳-۳۴.
۴. اسرار النکاح: از دو کلمه اسرار و نکاح تشکیل شده است؛ اسرار: رازهای نهفته و پنهانی؛ (ناظم الأَطباء، جلد دوم، ص ۲۴۲) نکاح: ازدواج، میزاد، زناشویی و عروسی. (ناظم الأَطباء، جلد پنجم، ص ۳۷۵)
۵. تحفة: هدیه و ارمغان؛ (ناظم الاصباء، جلد دوم، ص ۸۷۸) خاتون: بی‌بی، زن بزرگ، کدبانوی خانم. (ناظم الأَطباء، جلد دوم، ص ۱۳۵۷)
۶. نمش: لک‌ها که بر روی پدید آید، آنچه مایل به حمرت بود و پهن و درهم‌پیوسته با نقاط آن را نمش گویند.
۷. مالیدن دارو بر بدن. (ناظم الأَطباء، ص ۲۲۵۱)
۸. گاهی رخ می‌دهد که به سبب نوعی از عفونت، خون به جوش می‌آید؛ شبیه به جوششی که در بعضی افشره میوه‌ها دیده می‌شود و از اثر به جوش آمدن، اجزای آن از هم فاصله می‌گیرند و جدایی در میان می‌افتد. (ابن سینا، ۱۳۸۹ ش.)
۹. هر داروی نرم کوفته و بیخته که بر روی زبان ریخته فرو برند. (ناظم الأَطباء، جلد سوم، ص ۱۹۰۵)
۱۰. داء الثعلب: این بیماری است که موی از سر و ابرو و ریش بریزاند تا پوست برهنه گردد.
۱۱. مُهرًا: مهراشده، مضمحل‌گشته و از هم پاشیده‌شده. (ناظم الأَطباء، ص ۲۹۹۷)
۱۲. نک: پایان‌نامه نگارنده، صص ۴۶-۵۳.

فهرست منابع

منابع فارسی:

- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۸۹ ش.). قانون. مترجم عبدالرحمن شرفکندی، تهران: سروش، هشت جلدی، جلد ششم، چاپ دهم، ص ۱۹۳.
- اخوینی، ربیع بن احمد. (۱۳۷۱ ش.). هدایة المتعلمین فی الطب. مشهد: دانشگاه مشهد، چاپ دوم، ص ۲۰۵.

آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۴۰۶ ق.). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: انتشارات درالاضواء الشیعه، چاپ دوم، صص ۵۷-۵۲.

الگود، سیریل. (۱۳۷۱ ش.). *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی*. مترجم باهر فرقانی، تهران: امیرکبیر، صص ۵۲۲-۵۲۱.

امین، سیدمحسن. (بی‌تا). *فهارس/عیان الشیعه*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، جلد اول، ص ۳۴.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. (۱۲۹۶ ق.). *اختیارات بدیعی*. چاپ سنگی، به کوشش نول کشور، بمبئی هند، صص ۵۷۴-۵۷۲.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. (۱۳۷۱ ش.). *اختیارات بدیعی*. محقق و مصحح محمدتقی میر، تهران: شرکت دارویی پخش رازی، ص ۴.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. *اختیارات بدیعی*. نسخه خطی، شماره میکروفیلم ۳۵۳، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، برگ ۱، ر.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. *سامی/ادویه*. نسخه خطی، شماره عمومی میکروفیلم ۴۱۹۲۰، مشهد: کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، برگ ۱، ر.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. *اسرار/النکاح*. منسوب به حاج زین العطار، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره میکروفیلم ۶۷۷۳، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، برگ ۱، ر.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. (بی‌تا). *تحفة /الخو/تین*. نسخه خطی، شماره میکروفیلم ۴۰۷۴۵، مشهد: کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، برگ ۱، پ.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. (بی‌تا). *تحفة /الخو/تین*. نسخه خطی، شماره میکروفیلم ۷۵۰۵، قم: کتابخانه آیتا... مرعشی نجفی، برگ ۱، پ.

انصاری شیرازی، علی بن حسین. (۱۱۵۵ ق.). *تحفة /الخو/تین*. نسخه خطی لندن، اسکن ۸۴، شماره میکروفیلم ۱۰۲۸۷. (ارائه الکترونیکی در: سایت کتابخانه مؤسسه مطالعاتی آسیایی آفریقایی

دانشگاه لندن، School of Oriental and African)

انصاری شیرازی، علی بن حسین. *مفتاح الخزائن*. مقاله سوم، نسخه خطی شماره میکروفیلم ۳۱۹۰، مشهد: کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، برگ ۸۶ر.

بهاءالدوله، بهاءالدین بن میرقوام‌الدین. (۱۳۸۷ ش.). *خلاصه التجارب*. تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران، چاپ اول، ص ۱۸۰.

حاجی‌خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۴۱۳ ق.). *كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ستون ۳۴.

دانش‌پژوه، محمدتقی. افشار، ایرج. (۱۳۴۲ ش.). *نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. تهران: دانشگاه تهران، جلد سوم، ص ۳۰۰.

درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰ ش.). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا)*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، صص ۲۹۸-۲۹۲، ۳۴۵، ۶۲۵-۶۲۳.

درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰ ش.). *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*. تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی، صص ۸۰۳-۸۰۱.

کتبی، محمود. (۱۳۶۴ ش.). *تاریخ آل مظفر*. محقق و مصحح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم، ص ۱۵۴.

محمدی، معصومه. (۱۳۹۴ ش.). *تصحیح و تحقیق رساله پزشکی تحفة الخو اتین*. پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و فلسفه، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، بخش دوم پایان‌نامه صص ۱۶۰-۱۲۰.

مشار، خان‌بابا. (۱۳۵۲ ش.). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*. تهران: دانشگاه تهران، صص ۱۹۴-۱۹۳.

منزوی، احمد. (۱۳۸۲ ش.). *فهرستواره کتاب‌های فارسی*. تهران: انتشارات مرکز دایره‌المعارف اسلامی، جلد پنجم، صص ۳۳۳۷-۳۳۳۵، ۳۲۶۵-۳۲۶۴.

نفیسی (ناظم‌الاطباء)، میرزاعلی‌اکبر. (بی‌تا). *فرهنگ نفیسی*. نرم‌افزار نور تهران: خیام، چاپ اول، صص ۱۳۵۷-۱۳۵۲، ۱۹۰۵-۱۹۰۳، ۲۲۵۱، ۲۹۹۷، ۳۷۵۵-۳۷۵۱.

منبع لاتین:

Rieu. C. (1966). *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* V.I.I.I. London, 873.

یادداشت شناسه مؤلفان

معصومه محمدی: کارشناس ارشد دانشکده الهیات و فلسفه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات تهران، تهران، ایران.

فزرانه غفاری: دانشیار دانشکده طب سنتی و مدیرگروه تاریخ پزشکی مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

پست الکترونیک: Farzaneh ghaffari@yahoo.com

The introduction of medical treatises "TohfatoAlkhvatyn"**Haj Zain- al-Attar***Masoumeh Mohammadi**Farzaneh Ghaffari***Abstract**

A significant number of Iranian traditional medicine books were written with the subject of medical foundations and sanitation measures and issues of authorship and books written in the field of health care and makeup professionally especially for women are very few and limited. TohfatoAlkhvatyn from Ali ben Hussein Ansari Shirazi called Haji Zain Altar was written in the eighth century in Persian language. It is one of the few copies that much of it is related to women's health and beauty with the connivance of some issues that may not be consistent with the principles of modern medicine. Rehabilitation and rewrite the manuscript that has recently been completed is a valuable opportunity for traditional medicine specialists and researchers to be able to research in the field of health, especially for women and to easily reach the most important issues and after testing and investigation, they make public their experiences. It is an effective step in the development of family and community health. TohfatoAlkhvatyn is written in seven chapters on women's health and beauty such as the types of chemical peel, strengthen hair and hair color mints, toothpaste, obstetrics, gynecology, infertility, obesity and underweight.

Keywords

Tohfato Alkhvatyn, Health & Beauty Women, Ali ben Hussein Ansari Shirazi